

התכלת

פתיל תכלת בציצית

ראש הישיבה הרב נחום אליעזר רבינוביץ זצ"ל

חומר הלכתי רב הותיר אחריו ראש הישיבה הרב רבינוביץ זצ"ל - מאמרים, תשובות ופסקים. תלמידו הנאמן ועורכו של שו"ת שיח נחום, הרב אלי רייף הי"ו, עמל על איסוף החומר ועריכתו למען הוצאתו לאור בכרך נוסף. להלן עריכת התשובות הנוגעות לעניין פתיל תכלת בציצית. **קובץ זה פורסם בכתב העת הישיבתי 'מדברה' על מסכת מנחות בשנת תשפ"ג.**

שאלה

האם פתיל התכלת המופץ היום הוא פתיל התכלת שאליו כיוונה התורה? שמעתי שהתנאי שהרב הציב למייצרי הפתילים הצבועים בתכלת - שיראו שאפשר להפיק מהחלזון באופן טבעי צבע תכלת שניתן לצבוע בו פתילי צמר - בוצע; האם לאור זאת הרב פוסק שיש להטיל תכלת בציצית?

אם כן, כאיזו שיטה יש לנהוג במספר הפתילים הצבועים ובאופן הקשירה - האם כשיטת התוספות, הראב"ד או הרמב"ם, ואם כרמב"ם כמה כריכות יש לעשות? התימנים הנוהגים לקשור את החוליות כשיטת הרמב"ם מוסיפים לפני קשירת החוליות קשר עליון כפול (הדומה לקשר הנהוג בשיטת אשכנז הקושרים ללא תכלת). האם יש להוסיף קשר זה?

ועוד: האם יש להוסיף תכלת גם על ציצית המוטלת על הטלית הגדול, או שמא עדיף רק בטלית הקטן? מצד אחד ככל שלא יוטל תכלת על הטלית הגדול ייתכן שיש בכך משום ביטול מצווה, ומאידך גיסא מאחר שאין מסורת בעניין התכלת ייתכן שיש בלבישתו בגלוי משום יוהרה. האם כיום שהליכה עם ציציות בחוץ כל כך נפוצה זה לא יוצא כבר מגדר יוהרה?

תשובה

ברור שלא ניתן לקבוע בוודאות מהו התכלת שעליו ציוותה תורה כיון שכבר הופסקה המסורת לפני יותר מאלף שנה. אולם בכל זאת ישנן הרבה ראיות שעל פיהן ניתן לדון.

[הואיל ונפסקה המסורת, כל הראיות לזיהוי החלזון הן בהכרח נסיבתיות. מכל הראיות האפשריות נלפענ"ד שיש אחת הכרחית ובלעדיה אין הזיהוי אפילו קרוב לוודאי. תהליך ייצור התכלת מתואר בתלמוד וברמב"ם, וכמובן שהתיאור שם הוא לא מדויק באופן שבו מתארים היום תהליכים כימיים, הואיל והיום חומרי הגלם ניתן לעשותם כולם שווים וניתן למדוד בדיוק

*1 כל ההערות בתשובות המובאות כאן הן הערות העורך, הרב אלי רייף. הרב נשאל על פתיל תכלת פעמים רבות במרשתת, והשיב בסגנון דומה לשואלים ולעתים גם שלח את אותה תשובה לשואלים השונים בשינויים קלים בהתאם לגוונים השונים שבשאלותיהם. שמרנו על לשונו המקורית של הרב, אך ערכנו את התשובות לתשובה אחת רציפה המבהירה את עמדתו. התשובה האחרונה שמצאנו שנשלחה במרשתת היא משנת תשע"ו.

דף מקורות

את התכונות הכימיות השונות. אבל בימי קדם חומרי הגלם לא היו כולם ממש שווים כי תהליכי הזיקוק והפיתוח לא היו כל כך מדויקים. אע"פ כן בזמן העתיק הצליחו ליצור את צבע התכלת והוא היה עמיד. מחדשי התכלת משתמשים בנוסף על הריר המופק מן החילזון בעוד כמה חומרים כימיים כי אחרת לא ניתן להפיק את הצבע. זה היה ידוע גם בזמן העתיק, ואף הם השתמשו בחומרים נוספים, אולם הללו היו כאלה המופיעים בטבע, ולא היו מזוקקים ונוצרים בתהליכים תעשייתיים כמו היום. מעתה אם ניתן להפיק מן החילזון שמזהים אותו כחילזון של המצווה צבע תכלת בשיטות פרימיטיביות וטבעיות כמו שנהגו לפני, ההסתברות היא גדולה שזהו החילזון האמיתי. אבל אם לא, יש ספק גדול שמא רק בגלל השיטות החדשות ניתן להפיק ממנו צבע תכלת. לפיכך, צריך להוכיח שניתן להפיק את הצבע הנדרש בשיטות פרימיטיביות כמו המתוארות במקורות העתיקים².

אמת נכון הדבר, אחרי ניסויים רבים הצליחו לייצר את התכלת בלי אמצעים כימיים חדשים. לפי ראיות נסיבתיות נראה שהתכלת המופקת מן החילזון 'ארגמון קהה קוצים' היא הנכונה, אלא אם כן יתגלה חילזון אחר עם האפיונים הנדרשים. לפענ"ד מייצרי התכלת הצליחו להביא את הראיות המשכנעות ביותר שאמנם גילו את התכלת האמיתי, וממילא יש סבירות גבוהה לתכלת הזו.

אמנם דין תכלת מעולם לא היה חובה. גם כאשר הייתה מסורת רציפה להכיר את התכלת קבעו חכמים "אין הלבן מעכב את התכלת ואין התכלת מעכב את הלבן (משנה מנחות ד, א). אבל מי שרוצה לקיים גם מצוות תכלת ודאי שזכות היא לו. חז"ל קבעו שיש שתי דרכים לקיים מצוות ציצית – אחת בציציות של לבן בלבד ואחת עם תכלת, ואדם הלושב שני בגדים של ארבע כנפות³ יכול ללבוש אחד רק לבן ואחד עם תכלת, ומובן מאליו שמקיימים מצוות ציצית גם בלא תכלת כלל⁴. אין להניח כלל שיש "ביטול מצווה" בהטלת לבן בלבד, כי גם ציצית בלבן יש בה קיום מצוות ציצית מדאורייתא, ושני האופנים יש בהם קיום המצווה. ואמנם התכלת עדיין לא נתקבל בכל ישראל, ולכן, בוודאי מי שלובש שני בגדים⁵ אי אפשר לומר עליו שהוא מתעצל בקיום המצוות.

אמנם ישנן כמה שאלות שצריך לברר עדיין. על עצם השימוש בתכלת בעת שרוב עם ישראל אינו נוהג כך יש חשש של יוהרה. יש להימנע מיוהרה דווקא במצוות ציצית. מצאנו שתיקנו הקדמונים שאין ללבוש טלית על הבגדים כי אם בתפילה

² הרב מקדים ואומר שהתיאור של תהליך הצביעה בתלמוד וברמב"ם איננו מדויק, ולכן אין צורך לחקות את כל פרטיו. ואף על פי כן, כדי לאמת בסבירות גבוהה את זיהוי חלזון התכלת צריך שתהיה אפשרות לצבוע מדמו ולהגיע לתוצאה דומה למה שהיה בעבר באמצעות תהליך שהיה יכול להתקיים בזמנם.

מפיקי התכלת נפגשו עם הרב במשך השנים מספר פעמים וערכו לפניו הדגמות של הפקת התכלת וצביעת פתילים. בתחילה הם לא הצליחו להדגים זאת ללא שימוש באמצעים מלאכותיים, ולכן הרב פסק שלא ללכת עם פתיל תכלת. בהמשך הם הצליחו להדגים זאת, ואז הרב שינה את עמדתו ופסק שאפשר ללכת עם פתיל התכלת. לפי תשובות בכתב שלפנינו נראה שהשינוי בעמדתו היה סביב שנת תשע"א.

הקטע בסוגריים הוא מתשובה מוקדמת, לפני שמפיקי התכלת הצליחו להדגים צביעה בדם החלזון ללא אמצעים מלאכותיים. שילבנו אותו כאן כי הוא מבהיר את הסיבה לשינוי בעמדתו של הרב. המשפט המסכם של תשובה זו במקור היה: "כל עוד שזה לא הוכח, הזיהוי אינו אלא סברא בעלמא אע"פ שיש להם ראיות שונות, אבל חסרה ראייה מכריעה, לפיכך: לפענ"ד, לעת עתה, אין להטיל ציצית תכלת".

³ כגון שלובש גם טלית גדול וגם טלית קטן.

⁴ ראו דברי הרב בפירוש יד פשוטה למצוות העשה שבראש הלכות ציצית ולהלכות ציצית א, ד. וכן ערוך השולחן אורח חיים ט, יב.

⁵ אחד עם תכלת ואחד עם לבן בלבד.

דף מקורות

בלבד⁶, והיא כמו שנהגו גם בתפילין – לא ללבוש תפילין כל היום מפני הרמאים שבני אדם יחשיבום כנאמנים ויפסידו⁷. בדומה לכך ייתכן שיחשדו במי שלובש טלית עם תכלת בגלוי שהוא מחפש לפרסם את עצמו כצדיק גדול. אמנם זה לא ודאי, אך יש מקום לחשש כזה.

יש גם שאלה כמה פתילים של תכלת יש לעשות. דעת הרמב"ם ברורה. לדעת הרמב"ם צריך ארבעה חוטים – מהם שלושה לבנים ואחד חציו לבן וחציו תכלת, כך שכאשר כופלים אותם בתוך הנקב בבגד ישנם שבעה חוטים לבנים ואחד תכלת. אבל יש דעות אחרות בראשונים, הסוברות שצריך שיהיו בסוף רק ששה לבנים ושניים תכלת, וייתכן שלדעת הרמב"ם יש בכך עבירה על כל תוספי⁸.

לפיכך לפענ"ד הרוצה להטיל תכלת בטליתו תבוא עליו ברכה, אבל ודאי שאין חיוב ממש ללכת עם תכלת, ויעשה פתיל תכלת כשיטת הרמב"ם, ולא כדעת בעלי התוספות, שהרי הרמב"ם הוא עמוד ההלכה לנהוג כמותו ודבריו נכתבו בדרך פסיקה, ואילו בעלי התוספות לא אמרו את דבריהם בדרך פסיקה אלא בדרך פירוש ובוודאי בדבר זה שלא נהג להלכה בימיהם. ויעשה שבע חוליות (כבתשובת הרמב"ם (בלאו) סימן קלח). ונראה לפענ"ד שראוי לקשור קשר כפול בהתחלה, כפי שהמנהג גם בציצית לבנה.

אבל כל עוד שלא נתקבל הדבר לרוב עם ישראל, לכאורה יש בכך יוהרה אם אדם מראה לאחרים שהוא לבוש תכלת, ונראה שיש לחשוש ליוהרה ולהניח רק בטלית קטן שאין הציציות גלויות⁹.

שאלה¹⁰

מדוע הרב לא הסיק מדברי הרמב"ם פרק ב הלכה א מהלכות ציצית שכל הצורך בחילזון הוא משום שהצבע הבא מהחילזון עומד ביופיו, כי איזו קדושה יש בחילזון שזכה שבדמו דווקא יעשו תכלת? הרי הרמב"ם כותב דברים ברורים שהקלא אילן אינו עומד ביופיו ואינו מתקיים!

כמדומה שגוף שיטת הרמב"ם שסיבת הפסול של קלא אילן משום שאינו מתקיים הוא כמעט מוכרח בלשונו הזהב, ומעתה יש לנו שיטת הרמב"ם שאין שום מעלה מיוחדת בדג החילזון מלבד מה שצבעו עומד ומתקיים ועומד ביופיו. ואם כן גם אם

⁶ אין הכוונה לתקנה ממש אלא להנהגה שצידדו בה המשקפת את החשש מפני יוהרה. ראו ספר העיטור (הלכות ציצית, דף עה טור ג): "ואותן שמקבצין הציצית בשעת ק"ש ומעבירין על גבי עיניהם אפשר שנהגו משום דכתיב: 'וראיתם אותו' ע"ש שהיה עטיפתם תחת המלבוש"; מרדכי (מנחות תקמג): "וכן דרך המתעטפים והצנועים שעושין כן תחת מלבושיהם"; שו"ת מהר"י ברונא (צו): "ועכשיו שאין רגילים ללבוש בפרהסיא [...] כל שכן דהוי מן המתמיהין"; ר' חיים ויטל (שער הכוונות ענין הציצית): "גם הטלית קטן היה לובשו למטה מלבושיו על גבי חלוקו שלא כאותם המתמיהים ללבוש על גבי בגדיו".

⁷ ירושלמי ברכות ב, ג; תוספות שבת מט, א ד"ה כאלישע; מגן אברהם לז, ב.

⁸ ראו בפירוש יד פשוטה (ציצית א, א ד"ה ואין לחוטי הענף ושם הלכה ו ד"ה חוט תכלת) שהרב ביאר בדעת הרמב"ם שחוטי הענף – הלבן, אין להם מנין מן התורה ולא שייך לעבור בהם על כל תוספי, אבל חוט התכלת כורכים אותו על הענף וצריך דווקא חוט אחד לא פחות ולא יותר, ויש בו להוסיף ואם הוסיף עוד חוטי תכלת גורע. וראו גם הלכות ציצית ב, ח שאם הטלית היתה כולה תכלת עושה לבן שלה משאר צבעונים חוץ מן השחור מפני שהוא נראה כתכלת, וכל שכן שלא עושהו תכלת, וראו ביאור יד פשוטה שם.

⁹ למעשה הרב הלך עם תכלת רק בטלית קטן ולא בטלית הגדול שלו.

¹⁰ שאלה זו נשאל הרב בתמוז תשס"ד.

דף מקורות

לא הצליחו לזהות את החילזון של התכלת המקורי, מכיוון שהצבע שמפיקים ממנו עומד ומתקיים – יוצאים ידי המצוה לשיטת הרמב"ם.

תשובה

דברי הרמב"ם ברורים, שכל צבע "אף על פי שהוא כעין הרקיע, כגון שצבעו באסטיס" (ציצית ב, א) הוא פסול. וידוע שצבע האסטיס והוא הנקרא בלשון חז"ל קלא אילן (Indigo) הוא תרכובת כימית דומה לזו של החלזונות שזוהו לאחרונה. וכן ראה גם תוספתא (מנחות ט, ו): "תכלת אינה כשרה אלא מן החלזון. הביאה שלא מן החילזון – פסולה". מעתה ממה נפשך, אם החילזון "החדש" (המזוהה כיום) הוא באמת החילזון שאמרה תורה, על כרחך שהתורה הקפידה דווקא על חילזון ופסלה את קלא אילן הדומה לו מבחינה כימית.

יש להבחין בין הסבר לדין שכבר קיים לבין חידוש דין בגלל טעם מסוים. הרמב"ם מדגיש הרבה פעמים בכל דיני תורה – גם החוקים, שהם מקדמים תכלית מציאותית¹¹. ואמנם יש מקרים שניתן להגיע לאותה תכלית בדרך אחרת, אבל אין בכך לבטל את המצוה. כך גם בענייננו. מן המקורות עולה בבירור שרק חילזון בלבד הוא כשר לציצית, והרמב"ם מסביר שיש לו תכונות רצויות – יופי ועמידות. אבל אין להסיק מכך שכל צבע שיש לו יופי ועמידות יהא כשר, ודומני שלשונו ברורה¹².

¹¹ ראו לדוגמה מורה נבוכים ג פרקים כו, לא, מט.

¹² בפירוש יד פשוטה להלכות ציצית בפתיחה לפרק ב הרב דן באריכות בענין התכלת וצביעתה, ושם הסיק "שהתורה התירה להוסיף סממנים להעמיד הצבע".